

روند توسعه تدریجی شهر یزد در ادوار تاریخی

آزینا میرزایی * حمید فدایی **

چکیده

بافت تاریخی یزد که در مرکز شهر امروزی واقع شده، طی مراحل تدریجی توسعه شهر تا اواخر قرن ۱۴ هـ - ق شکل گرفته است. از سابقه شکل‌گیری قبل از اسلام یزد اطلاعات موثقی در دست نیست. از جمله اولین منابعی که به‌طور اخص در ارتباط با شهر یزد نگاشته شده مربوط به قرن هشتم هجری قمری است. منابع، اگرچه تاریخ مختصری مربوط به پیش از اسلام یزد را ارائه می‌دهند اما چندان موثق نیستند و به شرح وقایع دوره اسلامی نیز از قرن پنجم هـ - ق به بعد - همزمان با حکومت محلی آل کاکویه - پرداخته‌اند. در مقاله حاضر سعی بر این است که بر اساس اطلاعات متون قدیمی، روند تدریجی توسعه شهر یزد در دوره‌های مختلف تاریخی مورد بررسی قرار گیرد. این مطالعات در کنار بررسی‌های میدانی منجر به شناسایی ۶۸ محله مختلف در محدوده شهر تاریخی شد که از این تعداد موقعیت مکانی هفت محله شامل محلات: باغ بهشتی، صندوقیان، سنبلان، سنجستان، دهاباد، نرسوباد و در مدرسه عبدالقادریه نامشخص است و تنها در متون به آن‌ها اشاره شده است. ولی هنوز می‌توان از دیگر محلات و بناهای شاخص آن‌ها در سطح شهر تاریخی نشان گرفت. با جمع‌بندی اطلاعات موجود و انطباق آن با وضعیت کنونی بافت تاریخی یزد، نحوه پایه‌ریزی و شکل‌گیری برخی از محلات تاریخی در دوره‌های مختلف حدوداً قابل پیگیری است که در بخش پایانی مقاله مورد بحث و بررسی قرار گرفته است.

واژه‌های کلیدی: یزد، بررسی اسناد، محلات یزد، دوره اسلامی.

درآمد

در این تحقیق منابع و متون تاریخی مرتبط با یزد از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است که از مهم‌ترین آن‌ها می‌توان به موارد زیر اشاره نمود:

جامع الخیرات که متن وقف‌نامه سیدرکن‌الدین یزدی و از نخستین منابع در ارتباط با یزد محسوب می‌شود و اطلاعات مهمی را از جغرافیای تاریخی آن در قرن هشتم هجری بازگو می‌نماید.

تاریخ یزد که تألیف جعفر بن محمد بن حسن جعفری مؤلف قرن نهم هجری است و مرجعی برای تمام کتب تاریخی بعدی است که در ارتباط با یزد نگاشته شده‌اند. کتاب طبق نوشته مؤلف در برگزیده وقایع تا سال ۸۴۵ هجری است.

تاریخ جدید یزد که مؤلف آن احمد بن حسین بن علی کاتب و از متون اواخر قرن نهم هـ - ق است. کتاب در دوران سلطنت جهانشاه قره قوبیلو (۸۷۲ - ۸۳۹ هـ - ق) نگاشته شده و حوادث مربوط به یزد را تا سال ۸۶۲ هجری در بر دارد.

جامع مفیدی که تألیف نجم‌الدین محمد مفید مستوفی بافقی مورخ قرن یازدهم هجری است و نگارش آن در سال ۱۰۸۲ هـ - ق آغاز و تا سال ۱۰۹۰ هجری ادامه یافته است.

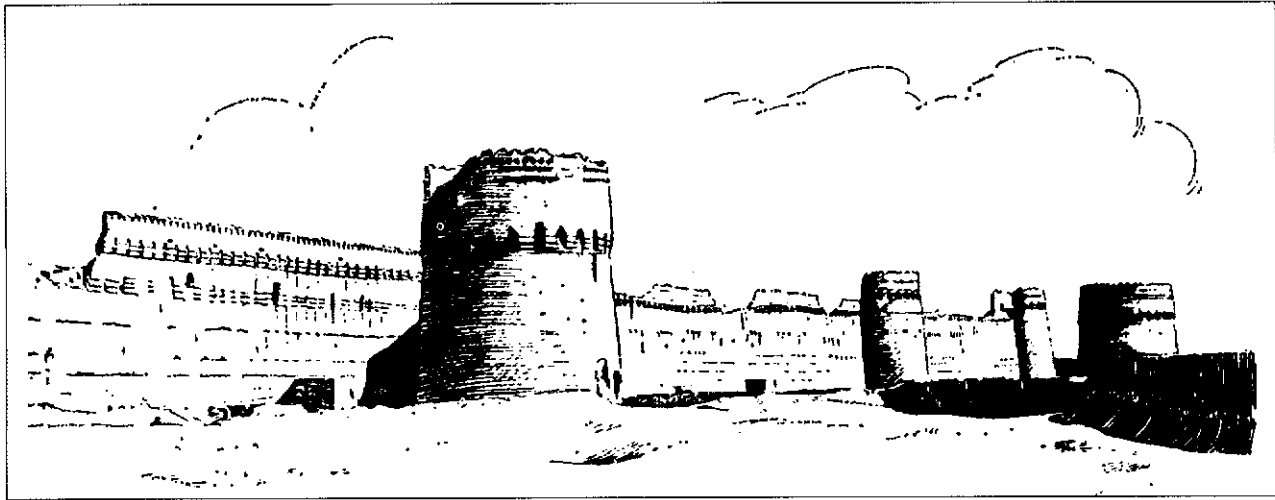
جامع جعفری که در ادامه جامع مفیدی و توسط محمد جعفر بن محمد حسین نائینی متخلص به طرب تألیف شده است. کتاب اخبار و وقایع یزد را از سال ۱۰۹۱ هـ - ق تا هنگام تألیف کتاب در عصر سلطنت فتحعلی‌شاه قاجار (سال ۱۲۴۵ هجری) پیگیری نموده است.

از جمله دیگر متون معاصر مورد استفاده عبارتند از: آتشکده

* کارشناس ارشد باستان‌شناسی سازمان میراث فرهنگی

** کارشناس ارشد حفاظت و مرمت، عضو هیات علمی سازمان میراث فرهنگی و گردشگری.

تصویر ۱. طرحی از برج و باروی یزد ترسیم از پوپ (افشار، ۱۳۵۴)

ابومنصور علاءالدوله فرامرز شهر اصفهان را به منظور ایجاد پایتخت خود درخواست می‌کند ولی در عوض یزد به او واگذار می‌شود. بازماندگان آل بویه با ایجاد یک سلسله محلی با نام آل کاکویه در یزد، با احداث بناهای متعدد و عام‌المنفعه باعث آبادانی و رونق این شهر می‌شوند. آخرین حکمران آل کاکویه امیر فرامرز بوده که چون پسری نداشتند حکومت یزد به دو دختر وی رسیده و رکن‌الدین سام بن وردانروز به اتابکی آنان گماشته شده است. به این ترتیب زمینه شکل‌گیری حکومت اتابکان ایجاد می‌شود.

رکن‌الدین سام به دلیل عدم توانایی در انجام امور، پس از مدتی از اتابکی برکنار می‌شود و برادر او عزالدین لنگر مقام اتابکی را بر عهده می‌گیرد. پس از عزالدین لنگر، اسفهمسالار ابومنصور قطب‌الدین محمود به قدرت رسیده که بلافاصله اعلام استقلال نموده و حکومت مستقل اتابکان را در یزد اداره می‌نماید (جعفری: ۴۱). آخرین حکمران این سلسله حاجی شاه‌بن یوسف است که حکومت وی و به‌طور کلی حکومت اتابکان در سال ۷۱۸ هـ ق با به قدرت رسیدن امیر مبارزالدین محمد بن مظفر به پایان می‌رسد.

مهم‌ترین واقعه دوره حکومت اتابکان، حمله مغولان به ایران است. این حملات همزمان با حکومت سلطان قطب‌الدین بوده اما او با پذیرش تسلط مغولان، یزد را از ویرانی و حکومت خود را از انهدام مصون می‌دارد. در این دوره ایلخان مغول برقراری امنیت راه‌های یزد را به شرف‌الدین مظفر واگذار می‌نماید که وی بخوبی از این عهده بر آمده و با درایت پایه‌های شکل‌گیری حکومت آل مظفر را پی‌ریزی کرده است و پسرش امیر مبارزالدین (۷۶۵-۷۲۳ هـ ق) آن را به مرحله اجرا در می‌آورد.

با حمله تیمور به فارس و یزد در سال ۷۹۵ هـ ق حکومت آل مظفر در یزد به انتها می‌رسد. در طی حکومت ۷۵ ساله مظفریان در یزد

یزدان یا تاریخ یزد نوشته عبدالحسین آیتی از نویسندگان متأخر و همچنین کتاب یادگارهای یزد تألیف ایرج افشار که کتاب اخیر در سه جلد به سال ۱۳۵۴ انتشار یافته است. ایرج افشار در این کتاب ضمن معرفی تعداد زیادی از آبادی‌های بیرون شهر و بناهای شاخص داخل شهر یزد و توصیف وضعیت موجود بناها، پیشینه آن‌ها را با مراجعه به متون تاریخی بیان نموده است. در شناسایی محلات تاریخی شهر یزد علاوه بر استفاده از منابع کتابخانه‌ای، پیمایش‌های میدانی نیز انجام شده است که ماحصل آن ردیابی و تعیین حریم حدودی محلات مذکور است.

متون تاریخی

اگرچه منابع تاریخی سابقه شهر یزد را به دوران پیش از اسلام نسبت می‌دهند اما تاکنون مدرک مستندی دال بر اثبات این موضوع به دست نیامده است.^۱ به همین دلیل برخی محققین معتقد هستند شهر پیش از اسلام یزد در جای دیگری قرار داشته و شهر فعلی مربوط به دوران اسلامی است (پیرنیا، ۱۳۶۸: ۱۲۳ و ۱۲۵). تاریخ دوران اولیه اسلامی یزد نیز تا دوره آل کاکویه بسیار مختصر بوده و تنها اطلاعات محدودی را از زمان بنی‌امیه و اوایل بنی‌عباس دربرمی‌گیرد. در زمان بنی‌امیه از سوی خلیفه وقت^۲ عرب، حکومت یزد به شخصی با نام علاء طوفی یا طوقی واگذار می‌شود. با روی کار آمدن خلفای عباسی احمد زمجی با به قتل رساندن علاء طوفی حکومت یزد را در دست می‌گیرد (کاتب: ۵۵؛ مستوفی بافتی، ج ۱: ۳۸ و ج ۳: ۷۱۵).

تقریباً با شروع حکومت محلی آل کاکویه همزمان با حکومت سلجوقیان، تاریخ یزد از هاله تاریکی در می‌آید. با روی کار آمدن سلجوقیان و پیشی گرفتن آنان از بازماندگان خاندان آل بویه، حاکم سلجوقی^۳ در سال ۴۳۲ هـ ق از آخرین بازمانده این سلسله

این شهر به اوج رونق اقتصادی، شکوفایی فرهنگی و اجتماعی و آبادانی خود می‌رسد. رواج تصوف از ویژگی‌های دوره آل مظفر در یزد است. در سال ۷۹۵ هـ ق امیر تیمور به دنبال یورش سه ساله خود، دولت مظفری را سرنگون کرده و حکومت یزد را به یکی از نزدیکان خود سپرده و به ماوراءالنهر باز می‌گردد. در این دوره با وجود برخی اغتشاشات، تیموریان در حکومت خود خصوصاً در دوره امیرچقماق موفق عمل می‌نمایند. در دوره صفویان شاه اسماعیل، نعمت‌الله باقی را که از نسل شاه نعمت‌الله ولی بود به حکومت یزد انتخاب می‌نماید. در این زمان یزد به دلیل موقعیت تجاری، اهمیت قابل توجهی پیدا کرده و به اوج رونق بازرگانی می‌رسد. در اواخر دوره صفوی اشرف افغان پس از چهار سال نبرد موفق به فتح یزد می‌شود. در دوره افشار و اوایل زندیه نیز پس از طی یک سری اغتشاشات محمدتقی خان در تاریخ ۱۱۶۰ هـ ق به حکومت یزد گماشته می‌شود که با به قدرت رسیدن وی سلسله‌ای تحت عنوان خوانین یزد روی کار می‌آید (ناینی: ۳۰۷). در نهایت در دوران قاجار نیز امیرزادگان قاجاری حکومت یزد را در اختیار می‌گیرند (همان: ۵۴۶ به بعد).

منابع تاریخی ضمن برشمردن دوره‌های شاخص تاریخ یزد به ویژه دوره‌های حکومتی آل کالنجار، اتابکان، آل مظفر، و تیموریان تا دوره قاجار، به اقدامات و سازندگی‌های حاکمان محلی در ساخت محلات جدید و توسعه حصار شهر اشاره می‌نمایند که بر این اساس می‌توان نحوه توسعه و گسترش شهر تاریخی یزد را در دوره‌های شاخص زیر مورد بررسی قرار داد.

شهر در دوره آل کالنجار

پس از توافق میان ملکشاه سلجوقی و علاءالدوله ابومنصور کالنجار، علاءالدوله به یزد آمده و حکومت این خطه را در دست می‌گیرد. او پس از ورود به یزد، همراه همسر خود، ارسلان خاتون و چهار سرهنگ خود اقدام به ساخت برخی عمارات و برج و باروی شهر یزد می‌نماید. مهم‌ترین اقدام علاءالدوله در یزد ساخت حصار شهر بود. او با تلاش چهار سرهنگ خود به نام‌های ابومسعود بهشتی، ابویعقوب، ابوجعفر و ابویوسف در سال ۴۳۲ هـ ق بارویی گرد شهر کشیده و چهار دروازه با درب‌های آهنین نصب می‌نماید. این محدوده شهری تا پایان حکومت آل کاکویه تغییر نمی‌کند (نقشه ۱). عناوین درب‌ها به قرار زیر بوده است: (جعفری: ۳۵ و ۳۶؛ کاتب: ۶۱)

درب کوشک نو: مجاور محله کوشک نو و در غرب محدوده حصار شهر؛ درب قطریان (بعدها و احتمالاً در دوره صفوی دروازه شاهی خوانده می‌شود) در بخش جنوب غربی حصار شهر؛ درب مهریجرده: در نزدیکی مسجد جامع و بازار شاهی واقع در جنوب حصار شهر؛ درب کیا: قبل از محله ایلچی خان و در بخش جنوب

شرقی حصار شهر.

اتابکان

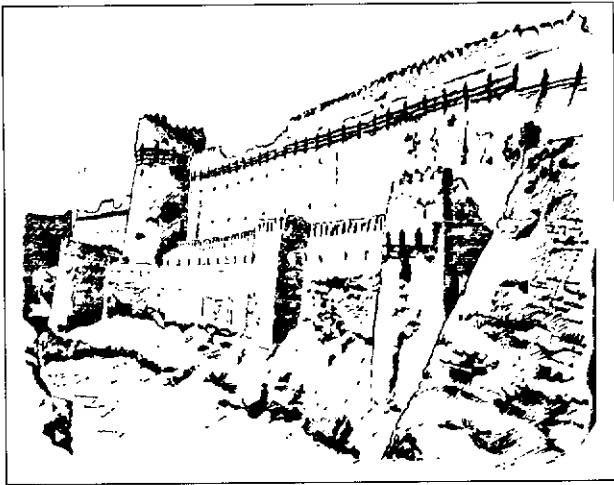
حدود دویست سال بعد از ورود آل کالنجار به یزد، در دوره اتابکان و در زمان حکومت ابومنصور اسفهلار مشهور به سلطان قطبالدین (حدود سال ۶۴۳ هـ ق) بخشی از بیرون شهر داخل حصار می‌گردد. (کاتب: ۶۱). سلطان قطبالدین در این بخش جدید، دولت‌خانه و میدانی وسیع ساخت که مستوفی باقی از آن میدان تحت عنوان باغ شهرآباد یاد می‌کند (مستوفی باقی: ۶۲۰). اما در منابع تاریخی به موقعیت بخش اضافه شده و این که در نزدیکی کدام محله قرار داشته اشاره‌ای نگردیده است (نقشه ۱).

مادر سلطان قطبالدین، مریم خاتون نیز در بخش شرقی شهر یزد روستایی به نام مریم‌آباد ساخته و جهت دسترسی آسان دربی در بخش شرقی دیوار حصار، مقابل مریم‌آباد باز نموده و آن را درب مادر امیر می‌خواند (جعفری: ۴۱؛ کاتب: ۶۹). در واقعه سیل سال ۶۷۳ هـ ق محلات مریاباد، یعقوبی، سرسنگ و سلغراباد (بعدها محله آشور) ویران گردیده و با ورود سیل به داخل خندق بخشی از حصار این بخش از شهر تخریب می‌گردد (کاتب: ۷۳ و ۷۴). بعدها اتابک یوسف‌شاه بن طغان (۷۱۴-۶۸۵ هـ ق) به مرمت بخش‌های ویران شده حصار می‌پردازد (اشاره: ۱۳۵۴، ج ۲: ۶۷۲ و ۶۷۳؛ مرجع مورد اشاره او: کاتب: ۷۴ است). حین واقعه سیل بسیاری از مردم یزد در منطقه‌ای واقع در بخش شمال غربی شهر که مرتفع‌تر از سایر نقاط بوده جمع می‌شوند و بعدها به تدریج در این نقطه محله‌ای ساخته شده و "سرجمع" یا "سرچم" نامیده می‌شود.

آل مظفر

مرحله دیگر توسعه شهر در دوره آل مظفر اتفاق می‌افتد. تا پیش از به قدرت رسیدن مبارزالدین محمد مظفر ساخت و سازها بیش‌تر در بیرون از حصار و در محدوده جنوبی شهر رخ داده بود که این موضوع وی را به فکر می‌اندازد تا ضمن توسعه حصار، برخی از محلات بیرون شهر را داخل حصار نماید. لذا وی در سال ۷۴۷ هـ ق برخی محلات شهر را که بیرون حصار دوره آل کاکویه قرار داشتند داخل محدوده شهر نموده و حصار جدیدی بر گرد شهر می‌کشد. محلات جدید شامل کوچه صندوقیان، کوچه محمدجلال، باغ بهشتی، مدرسه اتابک سام و کوچه جنب مدرسه سام یا خلف مدرسه، دارالشفاء، ایلچی خان، مزار شرفالدین خضر، کوچه پای بوز، سنجدستان، سنبلان و باب کیا بودند. پس از اضافه شدن محلات جدید به شهر، محمد مظفر از دروازه قطریان تا دروازه مادر امیر باروی نو کشیده و هفت دروازه با نام‌های زیر می‌گشاید: (جعفری: ۵۰ و ۵۱؛ کاتب: ۸۳ و ۸۴؛ مستوفی باقی ج ۱: ۱۲۰).

تصویر ۲. پشتیبان‌های داخلی برج و باروی شهر یزد (افشار، ۱۳۵۴)

خود را مزین به طلا و لاجورد برپا می‌نماید. تمام این اقدامات در سال ۷۷۶ هـ ق به اتمام رسیده است. (کاتب: ۸۷؛ مستوفی بافقی، ج ۳: ۷۳۸).

در دوره تیموریان در بخش جنوبی شهر قلعه محکمی به‌عنوان حاکم نشین و همچنین جهت نگهداری خزانه ساخته می‌شود. به این منظور بخشی از جبهه شرقی شهر و خارج آن که شامل خانه و دیوان‌خانه شاه یحیی (۷۷۶ هـ ق) بود، جدا شده و داخل شهر، بارو و حصار محکمی بر گرد آن کشیده می‌شود و یک دروازه به داخل شهر و یکی دیگر به بیرون شهر باز شده، گرداگرد حصار نیز خندقی حفر می‌گردد.^۶ کار ساخت قلعه در سال ۷۹۷ هـ ق به اتمام رسیده و تمامی عمارات شاهی داخل قلعه قرار می‌گیرند (جعفری: ۵۷؛ کاتب: ۹۱ و ۹۲).

تیموریان

در سال ۸۰۸ هـ - ق با ورود امیرزاده اسکندر عمر شیخ به یزد، وی بخش دیگری از شهر را به محدوده قلعه افزوده و بارو به باروی شهر اضافه می‌نماید و خندقی حفر نموده و دو گز دیگر به عمق خندق می‌افزاید (جعفری: ۵۷؛ کاتب: ۹۱ و ۹۲). در منابع تاریخی از این تاریخ به بعد اقدام مهمی در زمینه توسعه محدوده شهر و حصار توسط شخصیت‌های حکومتی - سیاسی ذکر نگردیده و از تغییرات فقط در حد تعمیرات جزئی نام برده شده است.

سده‌های متاخر (صفویه، افشار، زند و قاجار)

در دوره صفویه شاه عباس اول حکم به تخریب قلعه مبارکه یا ارگ حکومتی می‌دهد (مستوفی بافقی، ج ۱: ۱۷۴) و پس از تخریب، به‌جای آن محله‌ای با همان نام شکل می‌گیرد. در کتاب جامع جعفری، ضمن بیان وقایع مربوط به درگیری‌های دوره زندیه و

۱ - دروازه مهریز ۲ - دروازه قطریان ۳ - دروازه کوشکنو
۴ - دروازه مادرامیر ۵ - دروازه ایلچی خان ۶ - دروازه سعادت ۷ -
دروازه نو.

بر اساس اطلاعات موجود می‌توان استنباط نمود که شهر یزد در دوره آل مظفر تنها از بخش جنوبی توسعه داشته و در این دوره به دلیل موقعیت خاص جغرافیایی، محدوده شمالی حصار بدون تغییر و در همان محدوده حصار آل کالنجار باقی مانده است. بنابراین موقعیت مکانی سه دروازه مادرامیر در شرق، کوشکنو در غرب و قطریان یا شاهی در جنوب غربی بدون تغییر باقی می‌ماند. موقعیت حدودی سایر دروازه‌ها نیز به جز دروازه نو به شرح زیر قابل ردیابی است.

با استناد به شواهد و متون تاریخی، محل دروازه مهریجرده پس از توسعه حصار دوره مظفری در نزدیکی مسجد فرط (کاتب: ۵۶) و در جایی دیگر متصل به مسجد بیاق خان نوشته شده است (نایینی: ۶۶۰). این در حالی است که قبل از توسعه حصار تمام محله دارالشفاء بیرون از دروازه قرار می‌گرفته و بر این اساس می‌توان استنباط نمود در دوره آل مظفر دروازه مهریجرده به فاصله‌ای دورتر از مکان اولیه آن انتقال یافته است (نقشه ۱).

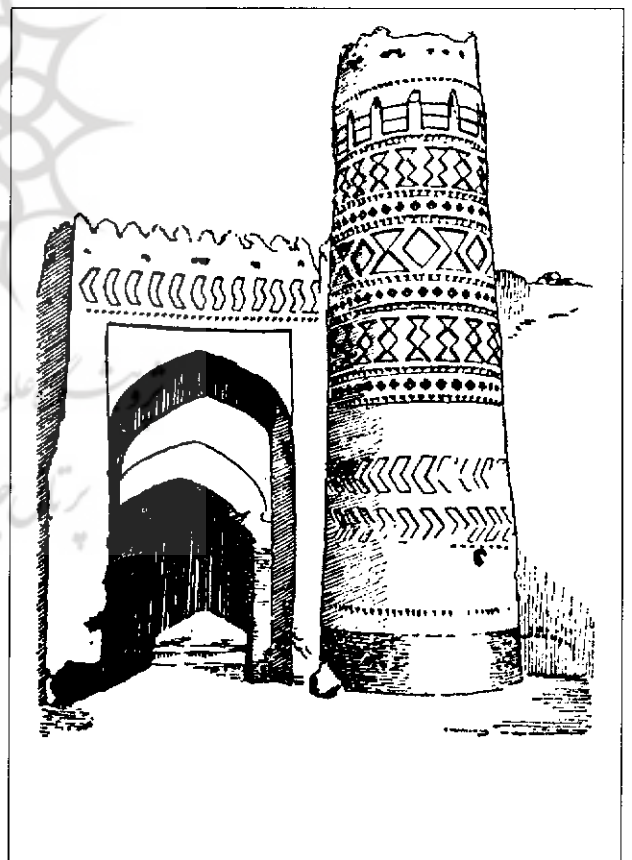
در کتب تاریخی از درب یا باب کیا (جعفری: ۵۰، مستوفی بافقی، جلد ۱: ۷۹-۱۱۹) به‌عنوان دروازه‌ای در مجاورت محله‌ای به همین نام که از محلات خارج از حصار بوده نام برده شده است. پس از توسعه حصار و اضافه شدن محله باب کیا و ایلچی‌باشی به جمع محلات داخل حصار، دروازه باب کیا نیز تخریب و به‌جای آن دروازه ایلچی‌خان در محل کنونی حظیره ساخته شده و درب آهنی باب کیا روی دروازه جدید نصب می‌گردد. دروازه ایلچی‌خان در دوره‌های متاخرتر به درب حظیره (آیتی: ۱۳۱۷: ۹۲، افشار، ج ۲: ۱۳۵۴: ۶۸۳) یا دروازه حظیره ملا تغییر نام داده است.^۵ احتمالاً دروازه سعادت نیز در بخش شرقی حصار و رو به سمتی که بعدها خانه و دولت‌خانه شاه یحیی (۷۷۶ هـ ق) شکل گرفته، قرار داشته است. بعدها در برابر همین دروازه میدانی به نام میدان سعادت ساخته شده که به جهت قرار گرفتن آن در مقابل ارگ حکومتی به میدان قلعه موسوم می‌گردد.

بعد از محمد مظفر نوه او شاه یحیی حکومت یزد را در دست می‌گیرد. وی فصیلی دور باروی شهر کشیده و سنگ‌اندازه‌های بسیار می‌سازد و برای هر دروازه درب آهنین دیگری نصب کرده و برج‌های مستحکم برپا می‌نماید. همچنین آمده است وی در مجاورت حصار در سمت خراسان شش برج گسیخته به‌جای گاوپهلوی بنا کرده و تمام بارو را با خاکریز و سنگ انداز محکم کرده و همچنین بر گرد شهر خندق حفر می‌نماید. شاه یحیی در این زمان دروازه سعادت را که مقابل دولت‌خانه بود، بسته و دولت‌خانه

حمله حکام زندی به یزد (اواخر قرن ۱۲ ه.ق)، به حصار شهر و دروازه‌های آن نیز اشاراتی شده است. طبق نوشته مؤلف کتاب، حصار شهر یزد در این دوره دارای ۹۰ برج بوده و تعداد دروازه‌ها نیز به هفت می‌رسیده است. در این دوره با تغییر نام برخی از دروازه‌ها و ایجاد دروازه‌های جدید مواجه می‌شویم. دروازه‌هایی که از آن‌ها نام برده شده عبارتند از: دروازه کوشکنو، دروازه شاهی، دروازه مالمیر، دروازه مهریز یا مهریجر، دروازه حظیره ملا، دروازه شاهزاده فاضل و دروازه سید گل‌سرخ (نایینی: ۴۱۸-۴۴۳-۴۲۸-۶۵۸-۶۶۰-۶۶۲).

در سال ۱۲۱۰ ه.ق علینقی خان پسر محمدتقی خان حکومت یزد را در دست می‌گیرد. او درصدد بر می‌آید حصار شهر را که در التهابات دوره زندیه خراب شده بود، تجدید بنا کند، لذا موفق می‌شود حصار محکم‌تر از گذشته بسازد (نایینی: ۴۷۴ و ۴۷۵). بار دیگر در سال ۱۲۴۴ ه.ق با روی کار آمدن امیر مؤید وی اقدام به تعمیر و مرمت حصار می‌نماید. وی رخنه‌های حصار را گرفته، برخی از دیوارها را از نو ساخته، برج‌ها را تعمیر و خندق را تنقیه و لایروبی می‌نماید (نایینی: ۷۱۵ و ۷۱۶). همچنین در این باره ذکر

تصویر ۳. طرحی از یک دروازه همراه با برج آن
ترسیم از یوب (افشار، ۱۳۵۴)

شده: امیر مؤید طرح حصار یزد در بیرون شهر انداخت که یا جوج و مأجوج، طاغی و یاغی را نایب مناب تواند بود، وجوه بسیار بر سر این کار به خرج رفت تا دایره آن از ساهره زمین مرتفع گشت. دایره محیط بر همه مساکن، اسواق، محلات، دژ، حمامات و بروج آن بالتمام ساخته و دروازه‌ها متعین گشته دروب آن‌ها نصب شده اما به مقتضیات چند اتمام آن در عهده تعویق ماند (نایینی: ۷۱۶). شهر تاریخی در دوره قاجاریه نیز با سرعت زیادی توسعه می‌یابد. شکل‌گیری بسیاری از محلات تاریخی به همراه بسیاری از بناهای شاخص و عام‌المنفعه مربوط به این دوره بوده است. نخستین نقشه شهر یزد که بیان‌گر میزان توسعه شهر تا سال ۱۸۵۶ میلادی است نیز در این دوره تهیه شده است. (نقشه ۲ و ۳) با استناد به منابع تاریخی برخی یا تمامی محلات بیرون شهر یزد نیز برای خود دارای حصار و دروازه بوده‌اند. در این خصوص از محلاتی چون خلف‌خانعلی، ابوالمعالی و چهارمنار نام برده شده که دروازه و حصار مختص به خود را داشته‌اند (نایینی: ۳۹۵ و ۴۲۷؛ مستوفی بافقی، ج ۳، ۳۷۱-۳۷۳).

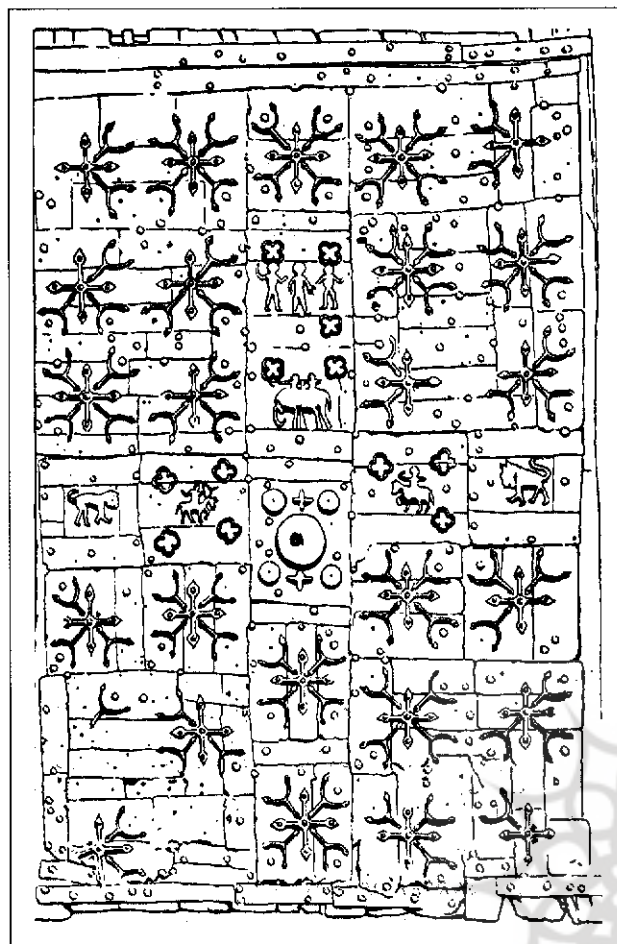
دوره معاصر

احداث خیابان‌های متعدد در بافت تاریخی شهر یزد و یا تعریض گذرها که در سال‌های آغازین قرن حاضر اتفاق افتاده و تا به امروز نیز ادامه دارد، از جمله مهم‌ترین مداخلات شهری بوده که با پیامدهای تخریبی خود منجر به گسیختگی ارتباط بین محله‌های تاریخی گردیده است. با تغییرات بعدی پدید آمده در ساختار اجتماعی و اقتصادی شهر، به تدریج مقدمات تخریب و نوسازی بسیاری از بناهای تاریخی نیز فراهم گشته به گونه‌ای که امروزه چهره بسیاری از محله‌های قدیمی شهر یزد به شدت دگرگون گردیده است.

حصار و دروازه‌های شهر یزد تا پنجاه سال اخیر همچنان پابرجا بوده‌اند. ارتفاع نهایی برج‌ها ۱۱/۷۰ متر، قطر داخلی آن‌ها ۴/۳۰ متر و ضخامت دیوارها ۱/۱۰ متر ذکر شده است (تصاویر ۱ تا ۳) (افشار ۱۳۵۴: ۶۷۹) درب مربوط به دروازه مهریجر توسط مرحوم جواد مجزاده صهبا شناسایی شده که به استناد کتیبه آن مربوط به قرن پنجم هجری و از آثار امیر مسعود بهشتی و امیر مظفر از سرهنگان علاءالدوله ابوجعفر دیلمی بوده است (جعفری: ۲۰۸). افشار می‌نویسد: دری دیگر متعلق به دروازه حظیره نیز در یزد بوده که متأسفانه در سال‌های اخیر تخریب شده اما تکه‌های آهنی و مکتوب آن در اداره فرهنگ یزد نگهداری می‌شود (تصویر ۴) (جعفری: ۲۱۶)

امروزه بخش‌هایی از برج و بارو در چند محله شهر یزد همچنان پابرجا هستند. ساخت و سازهای جدید در بافت تاریخی باعث شده بخشی از حصار از داخل منازل مسکونی عبور نماید.

تصویر ۴. تزیینات موجود بر روی تکه‌های آهنی دروازه (افشار، ۱۳۵۴)

همچنین در خارج حصار و در پای دیوار شهر، خندق قدیمی قرار داشته که در سال‌های اخیر پر شده است. بخش‌هایی از این برج و بارو که هنوز به خوبی باقی مانده، شامل موارد زیر است: قسمتی از برج و باروی محله لب‌خندق که در چندساله اخیر به منظور آزادسازی، بخشی از خانه‌های مسکونی متصل به آن خریداری و تخریب شده است؛ قسمتی از برج و باروی بخش شمالی شهر در حد نهای محله فهادان که آزادسازی حصار در این بخش نیز در حال انجام می‌باشد؛ دو برج متروکه دیده‌بانی، باقیمانده از شش برج گسیخته حصار شهر، در این قسمت و در جوار بارو قرار گرفته‌اند؛ باقیمانده دروازه شاهی؛ بخشی از برج و باروی مجاور بقعه شاهزاده فاضل؛ بخشی از برج و باروی شهر در محله قلعه کهنه.

جمع بندی و نتیجه بحث

بر اساس بررسی‌ها می‌توان شمار محله‌های قدیمی شهر یزد را ۶۸ محله عنوان نمود که شامل محلاتی هستند که یا در متون تاریخی بدان‌ها اشاره شده و یا نام آن‌ها در سطح شهر و در بین ساکنین فعلی بافت تاریخی محفوظ مانده است. محلات مذکور از قرن سوم هجری تا اواسط قرن چهاردهم (اواخر دوران قاجاریه) به تدریج درون حصار تاریخی و یا بیرون از آن با طرحی ارگانیک شکل گرفته‌اند. از پیشینه تعدادی از محله‌ها اطلاعات موثقی در دست است و سابقه تاریخی بسیاری از آن‌ها نیز بر ما روشن نیست.

محله‌های مذکور در گذر زمان با دگرگونی‌ها و تحولات بسیاری روبرو بوده‌اند. برخی از آن‌ها به هنگام تشکیل، آبادی‌هایی در خارج از شهر تاریخی یزد بوده‌اند که با توسعه تدریجی شهر و پیوستن به آن، بخشی از شهر گردیده‌اند. تعدادی از آن‌ها نیز در حوادث سیل سال‌های ۶۷۳ و ۸۶۰ هـ ق به شدت تخریب شده‌اند که در این میان برخی از آن‌ها در همان زمان دگرباره آباد شده اما بخشی دیگر همچون محلات دهاباد، نرسوباد و در مدرسه عبدالقادریه، هیچ‌گاه به رونق اولیه دست نیافته‌اند.

همچنین تعدادی از محله‌ها همچون باغ بهشتی، صندوقیان، سنبلان و سنجستان ضمن توسعه حصار شهر، به دیگر محلات شهر پیوسته و احتمالاً با آن‌ها یکی شده‌اند. این اتفاق دست‌کم برای محله باب کیا حادث شده به گونه‌ای که با متصل شدن آن به محله ایلچی باشی بعدها به همین نام خوانده شده است. با توجه به بررسی‌های انجام شده می‌توان فرضیه پیدایش و شکل‌گیری محله‌های یزد را در دوره‌های مختلف تاریخی به شرح زیر مطرح نمود:

الف) محلات اولیه قبل از اسلام:

محلات و یا قریه‌های کثویه و دهاباد: هر دو از قریه‌های بیرون شهر یزد بوده‌اند که احتمالاً قبل از تشکیل هسته تاریخی شهر یزد وجود داشته‌اند. جعفری بنیان هر دو را به دوره ساسانی نسبت می‌دهد (جعفری: ۲۹).

ب) محلات قرون اولیه اسلامی

محله زنگیان (یا تازیان): از این محله به‌عنوان یکی از قدیمی‌ترین مزارهای شهر در زمان بنی‌تازیان و بنی‌تمیم، هنگامی که اهل یزد به اسلام درآمدند، نام برده شده است (کاتب: ۱۷۶). محله فهادان (یا شهرستان): احتمالاً هسته اولیه این محله قبل از حکومت ابومنصور علاءالدوله در سال ۴۳۲ هـ ق وجود داشته و با آمدن وی حصار یزد به دور محلات شهر کشیده می‌شود (جعفری: ۳۶). محله کوشک نو (یا باغ علاء): بنیان اولیه محله در زمان بنی‌امیه بوده که ابوالعلاء در این مکان باغ و قصری ساخته و حاکم بعدی

نیز در جنب آن برای خود قصری عالی و رفیع ساخته و آن را کوشک نو می‌نامد (جعفری، ص ۳۲؛ کاتب، ص ۵۴؛ مستوفی بافقی، ج ۱، ص ۳۷).

ج) محلات ساخته شده و یا پایه‌ریزی شده در دوره حکومت آل کالنجار

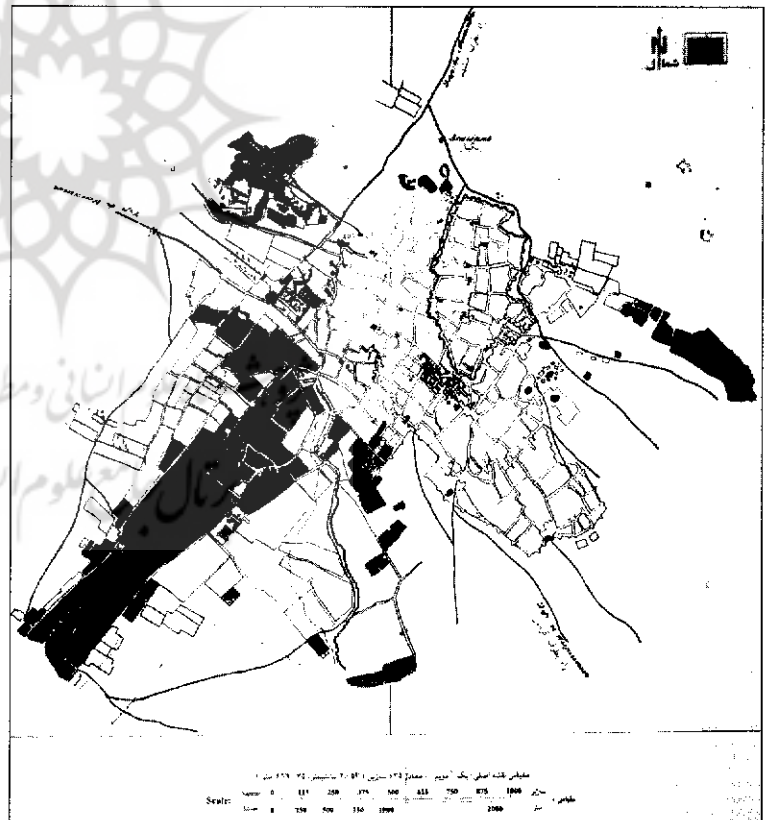
محلّه امامزاده جعفر: این مکان تا اوایل قرن ۵ هـ - ق جنگل و بیشه‌ای بیش نبوده است و دفن امامزاده جعفر (۴۱۴ هـ ق) مبنای ساخت عمارات و شکل‌گیری محلّه می‌گردد. محلّه باغ بهشتی: از مستحدثات ابومسعود بهشتی یکی از چهار سرهنگ علاءالدوله است. محمدبن مظفر در سال ۷۴۷ هجری ضمن توسعه حصار آن را به داخل شهر اضافه می‌کند (جعفری: ۵۰). محلّه خلف خان‌علی (یا ابر و مبارکه): این محلّه در دوره آل کالنجار توسط دو کنیز خاص ارسلان خاتون، همسر علاءالدوله، به نام‌های ابر و مبارکه به دنبال قناتی که در این محل جاری کردند، پایه‌گذاری شد (جعفری: ۱۷۹؛ کاتب: ۶۲). نام محلّه تا قرن ۹ هـ ق تحت عنوان ابر و مبارکه و در قرون متأخرتر به نام خلف خانعلی یا پشت

خانه علی مشهور می‌گردد. به واسطه آن که ساکنین بخش کثیری از این محلّه را زرتشتی‌ها تشکیل می‌دهند به محلّه زرتشتی‌ها نیز معروف است. محلّه دروازه شاهی: درب قطریان یا دروازه شاهی یکی از دروازه‌های چهارگانه حصار شهر در دوره حکومت ابومنصور کالنجار بوده است. از شاخص‌های محلّه، بازاری بوده که به همراه یک بازار تا پشت مسجد جامع امتداد داشته و به یک چهارسوق بزرگ اتصال می‌یافته است (جعفری: ۳۶). در این محلّه تعداد زیادی از یهودیان یزد نیز از زمان‌های قدیم ساکن بوده‌اند. محلّه نرسوآباد (یا نرسوباد): احداث این محلّه به همراه قناتی مشهور به قنات نرسوباد یا آب نرسوباد به کیانرسو یکی از چهار سرهنگ علاءالدوله نسبت داده می‌شود (جعفری: ۳۶؛ کاتب: ۶۱). محلّه یعقوبی: این محلّه ابتدا دهی بوده که توسط ابواسحاق یعقوبی سرهنگ ابومنصور کالنجار در اواسط قرن پنجم هـ ق ساخته شده و قناتی در آن جاری گردیده است (جعفری: ۳۶ و ۲۱۸؛ مستوفی بافقی، ج ۱: ۷۷) اما به تدریج در پی توسعه شهری به جمع محلات یزد پیوسته است. آمده است مردم آن اکثراً به کسب شعربافی و زراعت اشتغال داشته‌اند (مستوفی بافقی، ج ۳: ۷۰۹).

محلّه سر ریگ: نخستین بار کاتب در کتاب تاریخ جدید یزد از سرریگ به‌عنوان محلّه یاد نموده و آورده است کیانرسو یکی از چهار سرهنگ ابومنصور کالنجار در محلّه سرریگ مدرسه‌ای بنا کرد و گنبدی عالی برای آن ساخت (کاتب: ۶۱). لذا احتمال داده می‌شود این محلّه قبل از شروع حکومت آل کالنجار پایه‌ریزی شده باشد.

د) محلات ساخته شده و یا پایه‌ریزی شده در دوره آتابکان

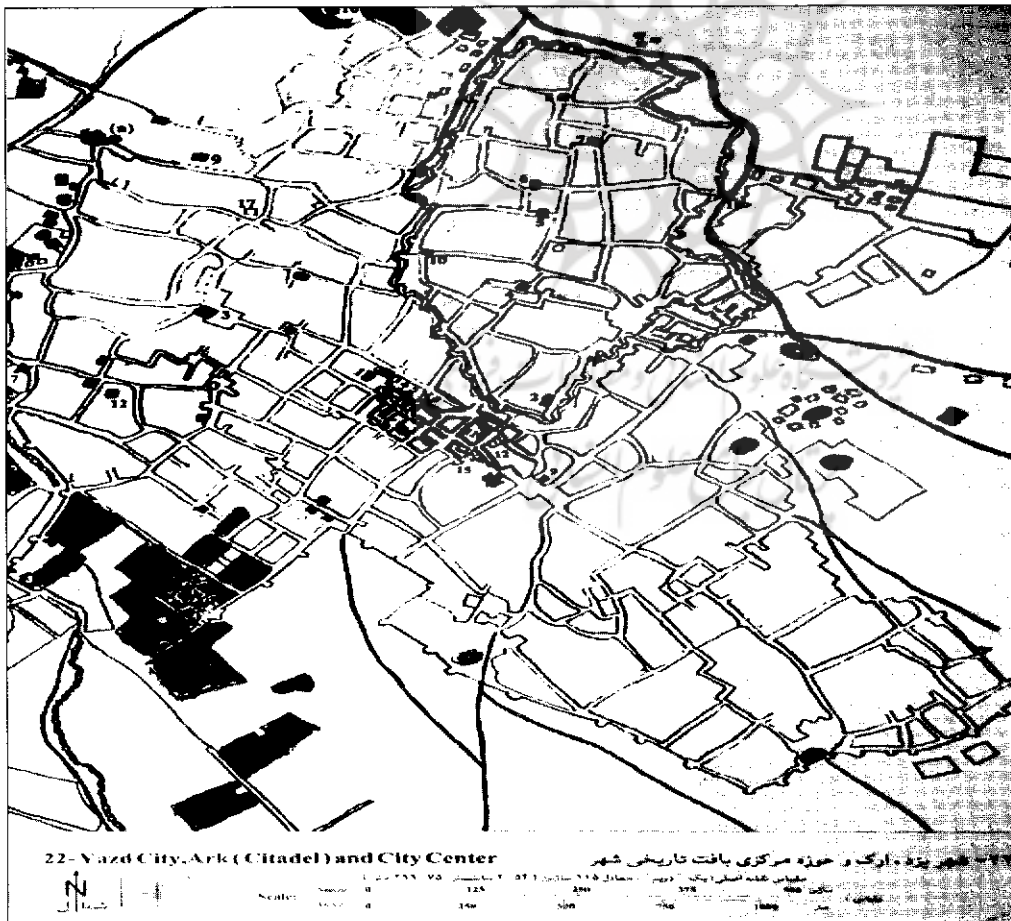
محلّه اهرستان: اهرستان یکی از مهم‌ترین قریه‌های مجاور دارالعباده یزد بوده که در تواریخ یزد از آن به‌عنوان یکی از محلات شهر نیز نام برده شده است. این قریه خود دارای محلاتی بدین شرح بوده است: دشتوک یا داربندک، کوچه زاویه، مامانوک یا شاه پریان، نوغاباد یا نه‌آباد و مسعودیه. محلّه آبشور (یا ده سلغراباد): محلّه در دوره عزالدین لنگر و در اواخر قرن ششم هـ ق پایه‌ریزی شده است. او قبل از ساخت باغ عزآباد ابتدا ده شور را در اواخر قرن ششم هـ ق ساخت اما از آن‌جا که آب آن شور بود مقنیان را تأدیب و سپس ده عزآباد را بنا کرد (کاتب، ص ۶۸). محلّه

نقشه ۱. اولین نقشه شهر یزد، برداشت شده به سال ۱۸۵۶ میلادی
نقشه‌برداری و مصور کردن توسط نقشه‌برداران ژارینف، پطروف و فنودوروف
(اسناد تصویری ایرانی دوره قاجار، ۱۳۷۸، ص ۱۸۶)

پشت باغ (یا خلف باغ عزآباد): عزالدین لنگر در سال ۶۰۰ هـ ق خارج از شهر یزد برای خود باغی بزرگ ساخت و در میان باغ کوشکی برپا کرد و آن را باغ عزآباد نامید. همچنین وی در کنار آن باغ دهی معمور ساخت و آن را نیز عزآباد نام نهاد (جعفری: ۴۰؛ کاتب: ۶۸؛ مستوفی بافقی، ج ۱: ۸۵). بعدها این باغ ویران و در آن جا محله‌ای با نام خلف باغ عزآباد شکل گرفت (مستوفی بافقی، ج ۱: ۸۵). این محله در واقعه سیل سال ۸۶۰ هـ ق جزء محلاتی بود که صدمات بسیار دید (همان: ۸۵؛ کاتب: ۲۷۷). محله سرچم: زمانیکه واقعه سیل سال ۶۷۳ هـ ق رخ داد مردم یزد برای فرار از این فاجعه همگی بر سر یک بلندی جمع شدند. بعد از آن به تدریج در آن نواحی خانه‌هایی ساخته شد و محله‌ای به نام سرجمع و یا سرچم شکل گرفت (کاتب: ۷۴). محله چهار منار (یا کوچه بهروک): شکل‌گیری محله چهار منار مربوط به دوره اتابکان است. سابقاً در این محل باغی موسوم به باغ شاه بوده که در دوره آل مظفر، شاه یحیی عمارات عالی در آن باغ ساخت و به باغ ابوسعیدی موسوم گشت (مستوفی بافقی، ج ۳: ۶۷۸). شهرت این محله به ساخت و سازهای سید شمس‌الدین، پسر سید رکن‌الدین

بر می‌گردد. محلات دارالشفاء، ایلچی خان (حظیره ملا یا درب کیا)، صندوقیان، سنبلان و سنجستان: محلات مذکور احتمالاً پس از کشیده شدن حصار سال ۴۳۲ هـ ق به دور محلات شهر، به تدریج در خارج از حصار شکل می‌گیرند. همه این محلات بیرون از حصار در سال ۷۴۷ هـ ق ضمن توسعه حصار به داخل شهر اضافه می‌شوند (جعفری: ۵۰). محله سرسنگ: قدیمی‌ترین ذکر که از محله مذکور در منابع تاریخی رفته مربوط به سال ۶۴۰ هـ ق می‌باشد (مستوفی بافقی، ج ۳: ۷۱۰). در واقعه سیل سال ۶۷۳ هـ ق محله سرسنگ نیز جزو محلات تخریب شده در این حادثه طبیعی بوده است (کاتب: ۷۳). محله شیخداد (سرآب نو یا جدیده): نام اولیه این محله که از جمله محلات خارج از حصار به‌شمار می‌رفته، جدیده بوده (جعفری: ۱۸۲۹ که سرآب نو نیز خوانده می‌شده است و بعدها به واسطه قرار گرفتن مقبره شیخ الاسلام سعید تقی الدین دادا (متوفی سال ۷۰۰ هـ ق) به محله شیخداد اشتها می‌یابد. ذکر آب جدیده مشهور به آب نو در خارج شهر یزد در متون تاریخی به کرات آمده که احتمالاً مینای شکل‌گیری محله نیز بوده است (مستوفی بافقی، جلد ۳: ۱۶۶-۲۵۲-۴۷۶-

نقشه ۲. جزئیات بخشی از نقشه شماره ۱، شامل محدوده ارگ و حوزه مرکزی بافت شهر یزد (اسناد تصویری ایرانی دوره قاجار، ۱۳۷۸، ص. ۱۸۸)

۵۲۷-۶۵۰-۶۵۸-۷۱۲). محلات مریاباد (مریم‌آباد) و مالمیر (مادر امیر): بانی این محلات مریم ترکان خاتون، مادر سلطان قطب‌الدین اتابک، (۶۴۳ هـ ق) است. وی در مهریز قناتی جاری نموده و آب آن را به حومه شهر می‌آورد و در آن حومه دهی به نام مریم‌آباد احداث می‌نماید که بعدها به مریاباد شهرت می‌یابد (جعفری: ۴۱؛ کاتب: ۶۹؛ مستوفی بافقی، ج ۱: ۸۸ و ج ۳: ۶۲۰). همچنین مریم خاتون در مقابل مریم‌آباد دربی در دیوار حصار شهر بنام دروازه مادرامیر باز نموده و در بیرون دروازه بازاری معتبر بنام بازار مادرامیر بنا می‌نهد که (جعفری: ۴۱) به تدریج با ساخت بناهای عام‌المنفعه در مجاورت آن، محله مالمیر بیرون از حصار شهر پی‌ریزی می‌گردد. محله مصلی عتیق (یا گودال مصلی): احتمالاً ساخت مسجد اولیه مصلی عتیق که از اقدامات سید رکن‌الدین محمد قاضی در سال ۷۱۵ هـ ق است، مبنای پایه‌ریزی و اشتهار محله بوده است. الحاقات بعدی مسجد توسط امیر معین‌الدین اشرف و امیر شمس‌الدین محمد خضرشاه به سال ۸۴۳ هـ ق انجام گرفته است (جعفری: ۸۵، ۸۶ و ۹۶؛ کاتب: ۱۱۷ و ۱۱۸). محله باب الوساده (یا وقت و الساعت): بانی بناهای شاخص مرکز محله وقت و الساعت سید رکن‌الدین محمد حسینی معروف به قاضی (متوفی در سال ۷۳۲ هـ ق) (جعفری: ۱۱۰)، وزیر شاه یحیی بوده است. این محله پیش از ساخت و سازهای سید رکن‌الدین و حتی مدتی بعد از آن نیز محله باب الوساده (سید رکن‌الدین: ۸) یعنی دروازه تکیه‌گاه نامیده می‌شده است.

ه) محلات ساخته شده و یا پایه‌ریزی شده در دوره آل مظفر

محله ابوالمعالی: این محله توسط خواجه ابوالمعالی از رجال متمول و با اعتبار یزد پایه‌ریزی شده است (جعفری: ۱۲۶؛ کاتب: ۱۴۴ و ۱۴۵؛ مستوفی بافقی، ج ۳: ۶۵۸). محله دهوک سفلی (یا امیرچقماق): در بخش جنوبی شهر در خارج از حصار یزد محله‌ای به نام دهوک قرار داشته که شامل دو بخش اعلی و سفلی بوده که بخش سفلی به شهر یزد نزدیک‌تر بوده است. در خصوص روند شکل‌گیری محله دهوک تا قرن هشتم هـ ق اطلاعات خاصی در دست نیست. اما از اوایل قرن مذکور توجه به این محل بیش‌تر و ذکر آن در منابع تاریخی مکرر می‌شود. در قرن نهم هجری پس از آن‌که امیر جلال‌الدین چقماق حکومت یزد را در دست گرفت به همراه همسر خود بی‌بی فاطمه خاتون اقدام به ساخت آثار خیریه بسیاری در محله دهوک سفلی می‌کند و پس از آن محله مذکور به امیر چقماق تغییر نام می‌دهد. محله باغ صندل: در کتاب جامع‌الخیرات (۷۳۳ الی ۷۴۸) از آن به نام باغ هندل ذکر رفته است (افشار، ۱۳۵۴: ۷۸۳). محله پیربرج یا شاهزاده فاضل: نام محله

موسوم به مقبره پیری است که در زمان محمدبن مظفر (۷۴۷ هـ ق) در مجاورت با یکی از برج‌های حصار شهر پدیدار می‌شود (جعفری: ۱۵۳-۱۵۴). بعدها در کنار آرامگاه پیربرج محله‌ای با همین نام شکل می‌گیرد. محله مدرسه عبدالقادریه (یا در مدرسه عبدالقادریه): بانی این محله همراه با مدرسه و بسیاری دیگر از عمارات، شخصی به نام خواجه عبدالقادر بن محمد بن سدید اشکذری بوده که وی پس از مرگ در این محل مدفون می‌گردد (کاتب: ۱۴۲). عمارت مدرسه بعد از مرگ خواجه عبدالقادر و در سال ۷۳۴ هـ ق به اتمام می‌رسد (جعفری: ۶۶). محله سهیل بن علی: در سال ۷۸۴ هـ ق مجموعه‌ای از عمارات توسط غیاث‌الدین علی منشی از قضات دوره آل مظفر در مجاورت مقبره محمد بن احمد بن محمد بن مهریز از عرفای مشهور قرن پنجم یزد (وفات ۴۸۰ هـ ق) ساخته می‌شود که پی‌ریزی اولیه محله بوده است (جعفری: ۱۴۳). محله شاه‌ابوالقاسم: در تواریخ ضمن اشاره به نخستین ساخت و سازها در این محله توسط خواجه کمال‌الدین ابوالمعالی بن خواجه برهان‌الدین، وزیر سلطان مبارزالدین محمدبن مظفر آمده که وی مدرسه و در کنار آن خانقاه، بیت‌الادویه و حمامی عالی بساخت و اتمام این مجموعه در سال ۷۱۰ هـ ق بوده است. اما در سال ۷۳۷ هـ ق نیز مجموعه‌ای از بناها توسط خواجه شهاب‌الدین قاسم طراز در این محله به اتمام می‌رسد که مبنای نام‌گیری محله می‌باشد (جعفری: ۱۱۶ و ۱۲۸؛ کاتب: ۱۳۶ و ۱۳۷؛ مستوفی بافقی، ج ۳: ۲۵۲-۲۵۳). محله سرپلوک: در کتاب تاریخ جدید یزد به ساخت مدرسه و دیگر عمارات توسط خواجه ضیاء‌الدین محمد دادبان که در زمان سلاطین آل مظفر از وزرای صاحب‌خیر بود (سال ۷۸۸ هـ ق) اشاره شده است. سیل سال ۸۶۰ هـ ق بخش اعظمی از این محله را ویران می‌نماید (کاتب: ۱۴۳ و ۱۴۴). محله نعیم آباد (یا آبشاهی): نعیم آباد از جمله آبادی‌ها و باغستان‌های بخش جنوبی شهر بوده است. با توجه به این‌که ساخت و سازهای عمده این محله، به ویژه مسجد جامع آن به شاه یحیی (سال ۷۸۵ هـ ق) نسبت داده شده احتمال می‌رود قبل از آن محله از رونق زیادی برخوردار نبوده است. در قرن نهم هـ ق باغ‌های آبادی نعیم آباد، آب شاهی خوانده می‌شده است (جعفری: ۵۴، ۹۹ و ۱۷۲) که به تدریج به کل محله اطلاق می‌گردد.

و) محلات ساخته شده و یا پایه‌ریزی شده در دوره تیموریان

محله باغ گلشن: تا نیمه قرن دهم از آن به‌عنوان باغ نام برده شده است. محله تخت استاد: جعفری در قرن نهم به هنگام نگارش کتاب خود به‌صورت غیر مستقیم به این مکان اشاره می‌کند (جعفری: ۱۸۲). محله دو منار: در متون تاریخی به احیای این محله توسط

خواجه نورالدین محمد کمال و ساخت مجموعه‌ای در آن به سال ۸۳۱ هـ ق اشاره شده است (جعفری: ۱۸۸؛ کاتب: ۲۲۶). محله سر دو راه: در کتاب تاریخ یزد و همچنین کتاب تاریخ جدید یزد به این مکان در کنار دیگر محلاتی که آب تفت و نصیری از آن‌ها می‌گذرد اشاره شده است (جعفری: ۱۷۸؛ کاتب: ۲۱۹). محله کوچه بیوک: نام کوچه بیوک در کنار محلات دیگر به عنوان محلی که از آب چم تفت بهره مند می‌شده در کتاب تاریخ جدید یزد ذکر گردیده است (کاتب: ۲۱۹).

ز) محلات ساخته شده و یا پایه‌ریزی شده در دوره صفویه

محله باغ گندم: به محله‌ای با این نام نخستین بار در زمان نگارش کتاب جامع مفیدی (قرن یازدهم هـ ق) اشاره شده است (مستوفی بافقی: ۴۵۵). محله قلعه کهنه: در این محل و در سال ۷۹۷ هـ ق، قلعه حکومتی ساخته شده بود که در دوره صفویه، شاه عباس اول حکم به تخریب قلعه می‌دهد و به جای آن محله‌ای با همین نام شکل می‌گیرد (مستوفی بافقی: ۱۷۴). گازرگاه: اولین ذکری که از محله گازرگاه در منابع تاریخی آمده مربوط به دوره شاه اسماعیل دوم است (مستوفی بافقی: ۱۷۴). محله گنبدسبز: مستوفی بافقی، نخستین شخصی است که در دوره صفویه از این محله نام می‌برد (مستوفی بافقی، ج ۳: ۳۲۴). محله میدان شاه (یا نعمت‌الله خانی): به دلیل وجود مسجد و حسینیه‌ای منسوب به شاه طهماسب محله به این نام شهرت یافته است. محله جوی هرهر: نخستین ذکر به میان آمده از جوی هرهر مربوط به سال ۱۱۶۸ هـ ق می‌باشد که از آن به عنوان قبرستان نام برده شده و احتمالاً قبرستان مذکور در قرن دوازدهم هـ ق به عنوان قبرستان اصلی در جانب شرقی شهر کاربری داشته است (نابینی: ۲۹۲).

ح) محلات ساخته شده و یا پایه‌ریزی شده در دوره افشار و زند

محله باغ دولت‌آباد: مجموعه عمارات باغ دولت آباد توسط محمدتقی خان (حاکم یزد در سال ۱۱۶۰ هـ ق) ساخته شده است. اگرچه از این مجموعه امروزه به عنوان یکی از محلات شهر نام برده می‌شود اما این باغ و مجموعه در هیچ یک از منابع تاریخی محله خوانده نشده است.

ط) محلات ساخته شده و یا پایه‌ریزی شده در دوره قاجار
محله تل (یا تلسستان): در دوره حکومت علینقی خان (حاکم یزد به سال ۱۲۱۴ هـ ق) ساخته می‌شود (مستوفی بافقی، ج ۳: ۴۹۳ و ۴۹۴). محله خواجه خضر: از این محله در کتاب شهدای یزد

(نگارش در سال ۱۳۳۰ هـ ق) نام برده شده است. محله سلسبیل: این محله همان مکانی بوده که در دوره قاجار به صحرای سلسبیل معروف بوده و ظاهراً در اواخر این دوره به تدریج شکل می‌گیرد. محله خرمشا (یا خرمشاه): از آبادی‌های زرتشتی نشین متصل به شهر و واقع در مسیر یزد به کرمان است که در هیچ یک از کتب تاریخ یزد بدان اشاره نشده است.

دیگر محلاتی که در متون تاریخی مورد بررسی، ذکری از آن‌ها به میان نیامده است ولی شاید بتوان بنیان آن‌ها را به دوره قاجاریه و بعد از آن نسبت داد عبارتند از: محله پنبه کاران، محله شاهدباز، محله شش بادگیری، محله قصاب‌ها، محله گل چینان، محله گودال شهریاری، محله لب خندق، محله لرد کیوان، محله لرد آسیاب، محله نظر کرده، محله هاشم خان، محله میرقطب.

ی) سایر محلات

محله مسجد جامع: مسجد جامع همواره در طول حیات شهرها به عنوان یک مرکز مهم جهت فعالیت‌های مذهبی، سیاسی و اقتصادی برای همه محلات شهر ایفای نقش می‌نموده است. به‌ویژه قرار گرفتن مسجد جامع یزد در محدوده بازار اصلی، نقش اقتصادی آن را در سطح شهر تشدید می‌نموده است. لذا شاید بتوان این مرکز را در ادوار گذشته در محدوده یک محله ویژه و متعلق به ساکنین خاص آن، گنجانند. اما در حال حاضر با کم‌رنگ شدن حیات سیاسی و مذهبی مسجد و مسکونی‌تر شدن محدوده آن، در سطح شهر به عنوان یک محله مستقل باز شناخته می‌شود. محله منار گلی: منار نسبتاً بلند گلی واقع در این محله که از قدمت آن اطلاع دقیقی در دست نیست، مبنای نام‌گیری محله در دوره‌های اخیر بوده است. نخستین بار در کتاب جامع جعفری به بنای منار گلی اشاره گردیده و آمده که منار گلی در حوالی نارین قلعه قرار دارد. این خبر در برگیرنده وقایع مربوط به قبل از حکومت محمد تقی خان است.

سپاسگزاری

فرصت بررسی‌های میدانی در شهر یزد با مشاوره، حمایت و کمک‌های ارزنده دوستان و همکاران زیر مهیا گشت که صمیمانه از این همکاری قدردانی می‌شود: جناب آقای مهندس محمدحسن خادم‌زاده، جناب آقای دکتر مندگاری، جناب آقای امیری، جناب آقای بابایی، جناب آقای فرهنگ، جناب آقای انتظاری و جناب آقای حاج‌حسینی.

پی‌نوشت‌ها

متن کتیبه قرائت شده این درب به قرار زیر بوده است: «مما امر بایجاد و نصبه امیر المسعود البهشتی ابوالنجم و الامیر مظفر ابو یعقوب بدرو اسحق ابنا ینال مولیا امیرالمومنین اطال الله بقاهما فی سنه اثنی و ثلاثین و اربع مائه. عمل محمد ابن ابواسحق الحداد الاصفهانی.»

۵. در دروازه حظیره تا اوایل قرن اخیر موجود بوده است و عبدالحسین آیتی نیز به این درب و کتیبه منقوش بر آن اشاره نموده است. ایرج افشار نیز همین مطلب را ذکر نموده و می‌نویسد متأسفانه این درب را همین اواخر شکسته‌اند.

۶. در خصوص تاریخ ساخت حصار اختلافاتی بین منابع تاریخی وجود دارد. جعفری در کتاب تاریخ یزد، سال ۴۳۲ را ذکر کرده اما کاتب و مستوفی باقی سال ۵۳۲ را عنوان کرده‌اند. با انطباق دوره حکومت سلاجقه در قرن پنجم ذکر تاریخ جعفری صحیح‌تر به نظر می‌رسد. همچنین تاریخ جعفری با کتیبه قرائت شده بر دروازه حظیره که تا اواخر قرن حاضر نیز وجود داشته مطابقت دارد. متن کتیبه قرائت شده این درب به قرار زیر بوده است:

«مما امر بایجاد و نصبه امیر المسعود البهشتی ابوالنجم و الامیر مظفر ابو یعقوب بدرو اسحق ابنا ینال مولیا امیرالمومنین اطال الله بقاهما فی سنه اثنی و ثلاثین و اربع مائه. عمل محمد ابن ابواسحق الحداد الاصفهانی.» (جعفری، تاریخ یزد، ضمانم ایرج افشار، ص ۲۱۷)

۱. بر طبق روایات تاریخی پی‌ریزی اولیه شهر یزد مربوط به دوران حکومت اسکندر مقدونی است. او برای اسرای جنگی خود دستور ساخت عمارتی را داد و این عمارت را کته (Kasah) نامید. مراحل بعدی ساخت و ساز در این شهر مربوط به دوران ساسانی است و گفته شده چون نوبت به سلطنت قباد رسید طرح مداین بینداخت و آن شهر را به اتمام رسانیده و آن را دارالسلطنه گردانید (مستوفی باقی، ج ۱ صص ۲۰ و ۲۱).

۲. در منابع شخصیتی که ابوالعلاء را به یزد فرستاده متفاوت ذکر گردیده است. مثلاً در کتاب تاریخ یزد اثر جعفری، مروان حمار ذکر شده ولی در کتاب تاریخ جدید یزد اثر کاتب، عبدالملک و در جامع مفیدی هشام پسر عبدالملک عنوان شده است.

۳. در منابع در خصوص حاکم سلجوقی تضاد اسمی وجود دارد. جعفری در تاریخ یزد از طغرل سلجوقی با تاریخ ۴۳۲ هـ ق نام می‌برد و کاتب در تاریخ جدید یزد از ملکشاه سلجوقی با تاریخ ۵۰۴ هـ ق یاد می‌کند.

۴. در خصوص تاریخ ساخت حصار اختلافاتی بین منابع تاریخی وجود دارد. جعفری در کتاب تاریخ یزد، سال ۴۳۲ را ذکر کرده اما کاتب و مستوفی باقی سال ۵۳۲ را عنوان کرده‌اند. با انطباق دوره حکومت سلاجقه در قرن پنجم ذکر تاریخ جعفری صحیح‌تر به نظر می‌رسد. همچنین تاریخ جعفری با کتیبه قرائت شده بر دروازه حظیره که تا اواخر قرن حاضر نیز وجود داشته مطابقت دارد.

کتابنامه

- کاتب، احمد بن حسین بن علی
۱۳۴۵ تاریخ جدید یزد، به کوشش ایرج افشار، انتشارات امیرکبیر، تهران.
گلشن، صدیقه
۱۳۷۸ بررسی تاریخی مسجد جامع یزد، مجموعه مقالات همایش معماری مسجد: گذشته، حال، آینده. جلد اول، انتشارات دانشگاه هنر.
مستوفی باقی، محمد مفید
۱۳۴۲ جامع مفیدی، ج. ۱ و ۳، به کوشش ایرج افشار، انتشارات کتاب فروشی اسدی.
گروه مطالعه و طراحی بافت قدیم یزد
۱۳۷۴ طرح بهسازی بافت قدیم شهر یزد (گزارش اول: طرح تفصیلی)، وزارت مسکن و شهرسازی.
مهریار، محمد. فتح‌الله یف، شامیل. فخار تهرانی، فرهاد. قدیری، بهرام
۱۳۷۸ اسناد تصویری شهرهای ایرانی دوره قاجار، تهران.
مهندسین مشاور دانشکده هنرهای زیبا،
۱۳۵۴ طرح جامع یزد، وزارت مسکن و شهرسازی.
نقشه راهنمای شهر یزد، شماره ۱۹۴، مقیاس ۱:۲۵۰۰، تهیه و چاپ از موسسه جغرافیایی و کارتوگرافی گیتاشناسی.
- الف) فارسی
آیتی، عبدالحسین
۱۳۱۷ تاریخ یزد، انتشارات گلپهاری، یزد، چاپ اول.
افشار، ایرج
۱۳۵۴ یادگارهای یزد، جلد ۳-۱، انجمن آثار ملی، تهران.
توسلی، محمود
۱۳۶۸ طراحی شهری در بافت قدیم شهر یزد، وزارت مسکن و شهرسازی.
پیرنیا، محمد کریم
۱۳۶۹ شیوه‌های معماری ایران، تدوین غلامحسین معماریان، موسسه نشر هنر اسلامی.
جامع‌الخیرات، متن وقفنامه سید رکن‌الدین، انتشارات اوقاف.
جعفری، جعفر بن محمد
۱۳۴۳ تاریخ یزد، به کوشش ایرج افشار، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، تهران.
حسینی، اکرم. شجاع، محمدرضا
۱۳۸۲ سیمای میراث فرهنگی یزد، انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، تهران.
نایینی، محمدجعفر بن محمد بن حسین
۱۳۵۳ جامع جعفری، به کوشش ایرج افشار، سلسله انتشارات انجمن آثار ملی، تهران.

